

Розвиток сучасної банківської системи України

В. БОБИЛЬ,
кандидат економічних наук
Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту
імені академіка В. Лазаряна

У статті розглядаються періоди становлення та розвитку вітчизняного банківського сектора економіки, досліджується вплив світової економічної кризи на сучасні фінансові установи, пропонуються інструменти збільшення стабільності банківської системи України.

В статье рассматриваются периоды становления и развития отечественного банковского сектора экономики, исследуется влияние мирового экономического кризиса на современные финансовые учреждения, предлагаются инструменты увеличения стабильности банковской системы Украины.

In article the periods development of domestic bank sector of economy are considered, the influence of a global economic crisis on modern financial establishments is investigated, the tools of increase stability bank system of Ukraine are offered.

Ключові слова: банківський сектор, капітал, активи, результат діяльності, фінансова криза.

Постановка проблеми. Проблемам становлення банківського сектора приділяється велика увага протягом всього періоду економічних реформ в Україні. Пояснити це можна тим, що розвиток кредитних установ значною мірою впливає на загальні соціально-економічні процеси в країні.

Вітчизняні банки стикаються з низкою проблем, частина яких пов'язана з організаційно-правовими аспектами діяльності, а інша — з формуванням ефективних систем управління банком, у тому числі й управління ризиками. Успішне розв'язання цих задач є необхідною умовою виживання конкретного банку у сучасному висококонкурентному середовищі.

Аналіз розвитку кредитних установ в Україні ґрунтується на працях таких зарубіжних учених, як К. Валравен, Д. Ван-Хуз, Т. Кох, Дж. Маршалл, Р. Міллер, П. Роуз, Дж. Сінкі. Слід відзначити, що дослідження зарубіжних авторів спираються на законодавчу базу та господарський досвід розвинутих країн, а тому запропоновані ними методи, формули та моделі, як правило, на вітчизняному ринку не спрацьовують, потребують перевірки, адаптації, коригування.

Дослідження російських учених (Л. Батракова, В. Іванов, В. Колесніков, Л. Кролівецькій, О. Лаврушин, Г. Панова, В. Черкасов, К. Садвакасов), попри певну спорідненість процесів реформування банківської системи в Україні та Росії, відбивають процеси, які мають суттєві відмінності, що перешкоджає широкому застосуванню російських розробок у вітчизняній практиці. Зокрема ці відмінності стосуються систем бухгалтерського обліку, форм звітності

банків, податкового законодавства, принципів та методів державного регулювання діяльності комерційних банків.

За останні роки й вітчизняна економічна наука поповнилася дослідженнями, присвяченими економічному аналізу банківської діяльності. Особливо необхідно виділити роботи Ф. Бутинця, А. Герасимовича, Р. Тиркало, З. Щибиволок, О. Кириченко, І. Гіленко, А. Ятченко, Д. Гладких, В. Кочеткова, Л. Примостка, М. Колісник.

Проте праць, в яких ця тематика знайшла комплексне висвітлення, небагато, і це, насамперед, навчальна література. Крім того, більшість наукових досліджень мають фрагментарний характер, в них приділяється увага, передовсім, таким питанням, як аналіз виконання обов'язкових економічних нормативів Національного банку України, методика формування рейтингів на основі аналізу фінансової звітності, аналіз окремих видів банківської діяльності (здебільшого кредитної).

У переважній частині публікацій відсутня періодизація розвитку банківської системи України, а сам аналіз робиться на ґрунті докризового становища кредитних установ.

Виклад основного матеріалу. В процесі становлення банківської системи України чітко простежується кілька періодів, котрі відрізняються як за показниками макроекономічного характеру, так і за підходами до формування систем управління банком.

1988–1990 рр. Наприкінці 80-х рр. почалися зміни банківської системи СРСР, спричинені створенням комерційних банків. Упродовж цього періоду було зареєстровано близько шістдесяти українських

банків¹. Вони функціювали лише у великих містах і володіли обмеженими ресурсами. Комерційні банки створювались за галузевим принципом: кожне відомство чи міністерство мало свою кредитну установу. Створення таких банків забезпечувало певну незалежність галузі від кредитної політики держави, реалізованої через спеціалізовані державні банки.

1991–1992 рр. Постановою Верховної Ради України від 20 березня 1991 р. «Про порядок введення в дію Закону України «Про банки і банківську діяльність» власністю України були оголошені Український республіканський банк Державного комерційного промислово-будівельного банку «Укрпромбанк», Український республіканський банк Ощадного банку СРСР, Український республіканський банк Зовнішекономбанку СРСР з мережами, активами і пасивами, а на базі Українського республіканського банку Державного банку СРСР створювався Національний банк України з його регіональними управліннями. У жовтні 1991 р. почалась переєстрація Національним банком України комерційних банків, зареєстрованих Державним банком СРСР в Українській республіканській книзі реєстрації банків, валютних бірж та інших фінансово-кредитних установ.

На кінець 1991 р. було створено сімдесят шість банківських установ, а сплачений ними статутний капітал становив лише 500 тис. грн². На початку 90-х рр. процес створення банків був практично некерованим, а суми акціонерного капіталу — мінімальними. Від засновників не вимагали свідчень про їх попередній досвід діяльності у цій галузі, що вказує на відсутність чітко продуманих механізмів формування ефективної банківської системи.

1993–1995 рр. Цей етап пов'язаний зі створенням в Україні нових банків, які залучали як приватний капітал, так і кошти державних бюджетних та позабюджетних фондів. Такі банки основну увагу зосереджували на обслуговуванні потреб засновників, що підвищувало ризиковість їхньої діяльності. «Кишенькові» банки отримували ліцензію НБУ на здійснення більшості банківських операцій, що дозволило вважати їх універсальними, але фактично обслуговуванню населення відводились другорядні позиції.

Динамічному зростанню нижнього рівня банківської системи також сприяла лібералізація цін та інфляційні процеси, які призвели до значного зни-

ження вхідних бар'єрів на банківський ринок. В економіці країни цей період характеризувався явищами гіперінфляції, стрімким падінням курсу національної валюти, постійним підвищенням рівня облікової ставки (до 300% на 25.10.1994 р.), що і дозволяло банкам отримувати значні прибутки (навіть гіперприбутки) без використання складних методів аналізу та управління.

На початковому етапі ці загалом негативні в масштабах економічної системи явища забезпечили банківському сектору низку істотних переваг, серед яких — можливість встановлювати високі відсоткові ставки (на рівні 200–300% річних), що, у свою чергу, дозволяло доводити рівень відсоткової маржі до 30–40% і вище. Так, за твердженням С. Соколовського, «маржа часто сягала 100 і більше відсотків. Банки виплачували акціонерам дивіденди у розмірі 200–500 відсотків річних»³. Постійне зростання курсу долара давало великі прибутки за рахунок курсової різниці та проведення валютообмінних операцій, а високі темпи інфляції призводили до знецінення неповернених кредитів, що дозволяло безболісно проводити їх списання.

Упродовж цього періоду Національний банк України та Уряд здійснили низку економічних реформ, які зрештою забезпечили зниження рівня інфляції, сповільнення спаду виробництва тощо. НБУ розробив єдині правила діяльності українських банків, а також успішно здійснив грошову реформу восени 1996 р. Зниження темпів інфляції зумовило банкрутство окремих банків, які не враховували можливості стабілізації цін під час побудови стратегічних планів своєї діяльності (у 1994 р. було ліквідовано 11 банків, а у 1995 р. — 20 банківських установ).

У наступному періоді (**1996–1997 рр.**) економіка наблизилась до врівноваження, наслідком чого стала стабілізація курсу гривні та систематичне зниження відсоткових ставок. Так, протягом 1997 р. валютний курс знизився всього на 0,5%, а облікова ставка НБУ становила 16% на 05.08.1997 р. порівняно зі 105% на початку 1996 р.⁴ У цей період сталися якісні зміни основних умов та загального економічного середовища діяльності комерційних банків. Зокрема, у сфері грошово-кредитної політики було запроваджено жорсткі стандарти, засновані на засадах монетаризму. Уведення обмежень на валютному ринку, спрямованих на стабілізацію курсу гривні,

¹ Подік С. М. Банки і банківська діяльність: навч.-метод. посіб. / С. М. Подік. — К.: Вид-во «ФАДА», ЛТД, 2006. — 250 с.

² Бутенко О. Становлення банківської системи в Україні. Проблеми капіталізації / О. Бутенко // Банківська справа, 2005. — № 6. — С. 20–31.

³ Соколовський С. Методика оцінки основних фінансових операцій комерційного банку за допомогою системи трансфертного ціноутворення // Вісник НБУ, 2000. — № 8. — С. 31–33.

⁴ Береславська О. Під знаком девальвації / О. Береславська // Вісник НБУ, 1999. — № 2. — С. 16–19.

різко знизило дохідність валютних операцій, посилилися вимоги НБУ щодо виконання обов'язкових економічних нормативів, розширився перелік централізовано контрольованих сфер банківської діяльності, загострилася проблема підтримування банківської ліквідності та платоспроможності, якій надавалося першочергове значення, що і призвело до різкого зниження рентабельності банківської діяльності.

І хоча можливості комерційних банків щодо одержання значних прибутків за рахунок інфляційних очікувань та спекулятивних операцій з валютними коштами в цей період суттєво знизилися, ситуація на фінансовому ринку в цілому була прогнозованою, що давало банкам змогу аналізувати та оцінювати банківські ризики за допомогою нескладних прийомів.

1998–2000 рр. Відомо, що 1998 р. став роком фінансової кризи в Україні. Девальвація гривні за цей рік становила близько 80% і на курсових коливаннях банки втратили близько одного мільярда доларів США свого сукупного капіталу⁵. Облікова ставка НБУ змінювалася 6 разів (причому як у бік підвищення, так і у бік зниження), конверсія облігацій внутрішньої державної позики в довгострокові цінні папери (вересень 1998 р.) поставила багато банків у скрутне становище. Сукупний вплив негативних чинників зовнішнього та внутрішнього середовища на діяльність вітчизняних банків призвів до системного зниження прибутковості на фоні підвищення загальної ризикованості банківської діяльності.

У 1999 р. девальвація гривні становила 52% і НБУ встановив нижню межу капіталу банків на рівні трьох мільйонів євро. Це зумовило неспроможність значної частини банків виконати вимоги НБУ. Основним напрямом діяльності банків у цей період стало підтримання їхньої фінансової стійкості, а не розширення і впровадження нових банківських продуктів. Крім того, відбувалось зниження прибутковості банківської діяльності, що пов'язано з вимогою НБУ формувати значні резерви на випадок можливих збитків, зумовлених кредитною діяльністю.

У цьому зв'язку варто відзначити, що з початком економічних реформ в Україні почалося падіння обсягів виробництва, на тлі якого діяльність комерційних банків видавалася досить успішною. Проте фінансова криза 1998 р. негативно позначилася на основних макроекономічних показниках, що не

могло не вплинути на діяльність усіх суб'єктів господарювання, відтак негативні тенденції виявилися й у банківському секторі і, починаючи з 1998 р., показники прибутковості активів та капіталу почали досить стрімко знижуватися. Зокрема, показник прибутковості активів (співвідношення чистого прибутку та середніх активів) по системі комерційних банків знизився з 8,83% (на 01.01.1998) до 0,58% (на 01.07.1999), або в 15,5 разу за півтора року, а за підсумками 2000 р. набрав від'ємного значення – 0,05% річних⁶. У 2000 р. не тільки не спостерігалось зростання, але банки навіть не змогли втримати прибуток на рівні попереднього року. Якщо в 1999 р. прибуток українських комерційних банків становив 512,8 млн грн, то в 2000 р. 142 банки, які працювали успішно, отримали лише 478,5 млн грн прибутку⁷.

У цей період банківська система вже не була високоприбутковою сферою підприємницької діяльності. На 01.01.2000 р. загальні активи комерційних банків становили (у доларовому еквіваленті) 16,6% валового внутрішнього продукту, тоді як у провідних державах Заходу загальні активи банків у 1,5–2 рази перевищували ВВП⁸.

Українські банки були змушені накопичувати ліквідність, адже нерозвиненість внутрішнього фондового та валютного ринків, брак виходу на міжнародні ринки унеможлилювали залучення додаткових ресурсів.

Сума сформованого резерву під кредитні ризики станом на 01.01.2001р. дорівнювала 2331,6 млн грн, або 67,4% розрахункової величини. Зрозуміло, що проблемні кредити завдавали банкам збитків і були однією з основних причин зниження прибутковості.

2001–2007 рр. У 2001 р. сталося певне послаблення негативних тенденцій розвитку системи комерційних банків. Сприяла цьому і політика НБУ, зокрема перегляд нормативів обов'язкового резервування та термінів їх виконання, а також позитивні тенденції динаміки макроекономічних індикаторів. Це спричинило збільшення ресурсної бази банків, а тому – і зростання обсягів банківських портфельів. Зокрема, сукупний балансовий капітал банків протягом 2001 р. зріс на 21,6%, загальні активи – на 27,4%, а сукупний кредитний портфель банків – на 35,3%, і його обсяг склав 63,2% обсягу загальних активів. Все це дозволило банкам підвищити сукуп-

⁵ Лаптев С. М. Банківська діяльність (вітчизняний та зарубіжний досвід): навч. посіб. / С. М. Лаптев, М. П. Денисенко, В. Г. Кабанов, О. С. Любунь. – К.: Вид-во «Професіонал», 2004.

⁶ Підсумки діяльності комерційних банків України за 2000 рік // Вісник НБУ, 2001. – № 3. – С. 2–7.

⁷ Зінченко В. Підсумки діяльності комерційних банків України за 1999 рік / В. Зінченко // Вісник НБУ. – 2000. – № 3. – С. 18–22.

⁸ Стельмах В. Доля гривні й банківської системи України / В. Стельмах // Вісник НБУ, 2000. – № 8. – С. 2–9.

⁹ Кротюк В. Банківська система України в 2001 році: проблеми, тенденції, перспективи / В. Кротюк, О. Кіреєв, Г. Карчева // Вісник НБУ, 2002. – № 3. – С. 2–8.

ний прибуток до 530,1 млн грн, а прибутковість активів – до 1,2%⁹.

У цей час банківська система підвищила стабільність та конкурентоспроможність, успішно подолавши у 2004 р. депозитну кризу, пов'язану з політичною нестабільністю у державі.

Іноземні банківські групи посилити увагу до українських кредитних установ, оскільки у цей період вітчизняний банківський сектор вважається найбільш інвестиційно привабливим. Так, у 2001 р. в Україні нараховувалось 15 банків з іноземним капіталом, зокрема 7 банків із 100%-м іноземним капіталом. Станом на 01.01.2008 р. уже функціонувало 47 банків з іноземним капіталом, зокрема 17 банків із 100%-м іноземним капіталом.

Останній етап розвитку банківської системи розпочався у 2008 р. і пов'язаний зі світовою фінансовою кризою, яка не оминула й України. Кризові явища посилювались за рахунок зростання темпів інфляції, підвищення цін та політичної нестабільності у державі.

Неоднозначні заяви експертів, оприлюднені у ЗМІ, спровокували депозитну кризу, коли вкладники – фізичні особи масово намагались повернути свої кошти. Зменшення обсягів залучених ресурсів та зростання зовнішнього боргу призвело до підвищення рівня ризику ліквідності всієї банківської системи України.

На початок 2010 р. ліцензію Національного банку України на здійснення банківських операцій мали 180 банків, у тому числі 51 банк – з іноземним капіталом (28% загальної кількості діючих банків Украї-

ни), з них 18 банків (10%) – зі 100%-м іноземним капіталом (табл. 1).

Іноземний капітал в Україні був представлений 23 країнами. Найбільшу частку в загальній сумі іноземного капіталу становить капітал Росії, Кіпру, Австрії, Франції, Нідерландів та Угорщини.

Як зазначалося раніше, внаслідок світової фінансово-економічної кризи банківський сектор України зазнав чималих втрат. Починаючи з жовтня 2008 р., активність банків знижувалась, зменшувалась ресурсна база, збільшувалась питома вага проблемних кредитів та зростали збитки банківської системи загалом.

З метою збереження активів та капіталу банків за наявності загроз їхній платоспроможності Національним банком України за період кризи були призначені тимчасові адміністрації у 25 банках (в одному з них тимчасова адміністрація була введена у травні 2010 р.). З-поміж цих банків 5 повністю відновили свою діяльність (два банки були капіталізовані державою) та переведені в загальний режим функціонування, у 13 банках – відкликано ліцензію та ініційовано процедуру ліквідації, в 7 банках (включаючи один банк, капіталізований державою) продовжує діяти тимчасова адміністрація.

За даними НБУ, на 01.05.2010 р. загальна сума кредитних операцій скоротилась на 3,2% до 723,6 млрд грн. Скорочення кредитування відбулося як в іноземній валюті (на 5,4%), так і в національній (на 0,7%).

Обсяги кредитування суб'єктів господарювання зменшились на 1,3% до 469 млрд грн. Кредити, нада-

Таблиця 1

Основні показники діяльності банків України (млн грн)

Показники	Дата		
	01.01.2008 р.	01.01.2009 р.	01.01.2010 р.
<i>Кількість банків, які мають ліцензію на здійснення банківських операцій</i>	184	182	180
з них: з іноземним капіталом	53	51	51
у т.ч. зі 100%-м іноземним капіталом	17	18	18
<i>Загальні активи (не скориговані на резерви під активні операції)</i>	619 004	973 332	1 001 626
<i>Прострочена заборгованість за кредитами</i>	6 357	18 015	69 935
<i>Власний капітал</i>	69 578	119 263	115 175
Частка капіталу у пасивах	11,6	12,9	13,1
<i>Доходи</i>	68 185	122 580	142 995
<i>Витрати</i>	61 565	115 276	181 445
<i>Результат діяльності</i>	6 620	7 304	-38 450
<i>Рентабельність активів, %</i>	1,50	1,03	-4,38
<i>Рентабельність капіталу, %</i>	12,67	8,51	-32,52

⁹ Бюлетень Національного банку України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: /http://www.bank.gov.ua.

Таблиця 2

Розподіл банків за групами на 01.01.2010 р.

Назва показника	Група				Всього
	I	II	III	IV	
Кількість банків	18	19	21	122	180
Власний капітал (тис. грн)	81 384 493	15 500 971	10 095 508	13 226 647	120 207 619
питома вага, %	67,70	12,90	8,40	11,00	100
Активи (тис. грн)	606 249 970	138 333 751	57 033 261	71 832 592	873 449 574
питома вага, %	69,41	15,84	6,53	8,22	100
Зобов'язання (тис. грн)	524 865 476	122 832 778	46 937 753	58 605 942	753 241 949
питома вага, %	69,68	16,31	6,23	7,78	100

ні фізичним особам, скоротились на 7,4% до 206 млрд грн¹⁰.

Крім того, однією з основних проблем для банківської системи України (як і для більшості країн світу) залишається наявність негативно класифікованих кредитних операцій (сумнівні та безнадійні). За I квартал 2010 р. їх розмір досяг 113,4 млрд грн. Частка негативно класифікованих кредитних операцій станом на 01.04.2010 становила 13,2% загальної суми наданих кредитів.

Наявність такої заборгованості вимагає формування додаткових резервів під активні операції, що, у свою чергу, впливає на прибутковість банківського сектора. За результатами роботи у січні-квітні 2010 р. від'ємний фінансовий результат по системі банків склав 5,1 млрд грн. Як видно з табл. 1, на 01.01.2010 р. від'ємний результат діяльності становив 38,4 млрд грн, негативні показники рентабельності активів та капіталу становили відповідно 4,38 та 32,52%.

З метою надання банкам допомоги у вирішенні проблеми зменшення обсягу негативно класифікованої кредитної заборгованості Національним банком України було запропоновано передбачити в Державному бюджеті України на 2010 р. кошти на формування статутного капіталу санаційного банку.

Але такі заходи не можуть радикально покращити фінансову стійкість банківського сектора України. Тому експерти Світового банку і Міжнародного валютного фонду переконані, що в Україні не повинні функціонувати банки, обсяг капіталу яких менший ніж 50 млн євро. Ще до фінансової кризи з цього

приводу О. Мертенс і Дж. Урга зазначали: «Українські банки за обсягами капіталу та активів надзвичайно малі з погляду міжнародних порівнянь, і однією з довгострокових тенденцій розвитку банківського сектора має стати інтеграція та злиття банків»¹¹.

Очевидно, що стабілізація банківської діяльності та нарощення капітальної бази щільно пов'язані, проте стабілізації може сприяти не лише залучення коштів акціонерів, а й реорганізація банків, їх злиття чи приєднання.

Крім низької капіталізації, ще однією негативною рисою вітчизняної банківської системи є високий рівень монополізації та концентрації. Так, за статистичними даними НБУ, 18 найбільших банків (банки першої групи) на початок 2010 р. володіли 67,7% власного капіталу (81 млрд грн) та 69,41% загальних активів (606 млрд грн) усієї банківської системи, а на четверту групу, в яку входить 122 банки, припадало лише 11% власного капіталу (13 млрд грн) та 8,22% загальних активів (71 млрд грн) (табл. 2)¹².

Щодо регіональної концентрації, то аналіз розподілу мережі кредитних установ свідчить, що основну їх масу зосереджено в кількох великих містах. Зокрема, лише в Києві та Київській області на початок 2010 р. діяло 113 банків (або 62,78% загальної кількості банків, що подають звітність Національному банку України). У деяких областях (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька) розташовані тільки філіали або відділення, які не завжди спроможні надава-

¹¹ Мертенс О., Урга Дж. Ефективність банківської системи України / О. Мертенс, Дж. Урга // Банківська справа, 1999. — № 6. — С. 29–36.

¹² Бюлетень Національного банку України. — Електронний ресурс. — Режим доступу: /http://www.bank.gov.ua.

¹³ Там же.

Таблиця 3

Географічна концентрація банків

Показники	Дата		
	2008 р.	2009 р.	2010 р.
<i>Кількість банків, що подають звітність Національному банку України</i>	182	180	180
у тому числі у розрізі регіонів			
Автономна Республіка Крим та м. Севастополь	2	2	2
<i>області</i>			
Вінницька	–	–	–
Волинська	2	2	2
Дніпропетровська	14	13	13
Донецька	11	11	11
Житомирська	–	–	–
Закарпатська	1	1	1
Запорізька	3	3	3
Івано-Франківська	1	1	1
Київська та м. Київ	112	113	113
Кіровоградська	–	–	–
Луганська	2	2	2
Львівська	5	5	5
Миколаївська	–	–	–
Одеська	10	9	9
Полтавська	3	3	3
Рівненська	–	–	–
Сумська	2	2	2
Тернопільська	–	–	–
Харківська	11	10	10
Херсонська	–	–	–
Хмельницька	–	–	–
Черкаська	–	–	–
Чернівецька	–	–	–
Чернігівська	3	3	3

ти повний та якісний асортимент банківських продуктів (табл. 3)¹³.

Висновки. Погіршення фінансових результатів діяльності вітчизняних банків проти попереднього періоду пояснюється як екзогенними чинниками, до яких належать, у першу чергу, вплив фінансової кризи, жорстке валютне регулювання, заборона на проведення окремих банківських операцій, нерозви-

неність внутрішнього фондового ринку, так і ендogenous чинниками, наприклад, низька якість банківських портфелів і, як наслідок, необхідність формування значних резервів під активні операції.

Одним зі шляхів покращення результатів діяльності банківських установ є процес нарощування капіталу, зменшення рівня монополізації та концентрації банківської системи, впровадження